

semî Muhammed, "Risâletân li'z-Zebîdî", *MMMA*, LIII/2 [Kahire 1430/2009], s. 179-212; nşr. Nizâm Muhammed Sâlih Ya'kûbî, Beyrut 1425/2004); *Minehu'l-füyûzâtî'l-vefiyye fîmâ fî sûreti'r-Rahmân min esrârî's-şifâtî'l-ilâhiyye* (TSMK, Hazine, nr. 1741/1).

E) Tarih, Biyografi, Ensâb: Tervîhu'l-ku'lûb bi-zikri mülûki(n min) Benî Ey-yûb (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Dimaşk 1388/1969; Beyrut 1983; nşr. Medîha eş-Şerkâvî, Kahire 1998); *el-Mu'cemü'l-muhtaş (Mu'cemü'l-meşâyih, el-Mu'cemü'l-ekber, XII. asırda yaşamış, içlerinde Zebîdî'nin bazı hocaları ve öğrencilerinin de yer aldığı 600 kadar ricâlin biyografisini kapsar; öğrencisi Abdurrahman el-Cebertî, Mısır tarihiyle ilgili 'Acâ'ibü'l-âşâr adlı eserinde XII. yüzyıl ricâlini hemen bütünüyle bu eserden aktarmıştır; nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî – Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1427/2006; nşr. M. Adnân el-Bahît – Nevfân Recâ es-Sevâriye, Riyad 1432/2010); el-Mu'cemü's-şagîr* (müellifin çok sayıdaki hocasının isim listesini içeren risâleye Kettânî *Fihrisü'l-fehâris'* inde yer vermiş [I, 402-406], ayrıca bir önceki eserin sonunda yayımlanmıştır); *Elliyyetü's-sened* (1420 beyitten meydana gelen, Zebîdî'ye icâzet veren hocaların hal tercümelere hakkındaki eser müellifi tarafından şerhedilmiştir; nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî, Beyrut 1426/2005; nşr. Muhammed b. Azzûz, Beyrut 1427/2006); *İstidrâkât 'alâ Kitâbi'l-Müşecceri'l-keşşâf li-tahkîki uşûli's-sâdeti'l-esrâf* (Muhammed b. Ahmed en-Neceffî'nin seyidlerle ve eşrafın ensâbına dair eserinin zeylidir; adı geçen eserle birlikte, nşr. Ârif Ahmed Abdülganî – Abdullah b. Hüseyin es-Sâde, I-II, Dimaşk 1422/2001); *İzâhu'l-medârik 'an nesebi'l-'avâtîk (İzâhu'l-medârik fi'l-işâh 'ani'l-'avâtîk)* (Hz. Peygamber'in anne tarafından on ninesinin nesebi ve biyografisiyle ilgilidir; nşr. Müsâid Sâlim el-Abd el-Câdir, Beyrut 1425/2004; müellifin *'İkdü'l-cümân* adlı risâlesiyle birlikte, nşr. Servet Abdüssemî Muhammed, "Risâletân li'z-Zebîdî", *MMMA*, LIII/2 [Kahire 1430/2009], s. 179-212); *Cezvetü'l-iktibâs fî nesebi Benî'l-'Abbâs* (eserde, Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan ve Mutevekkil-Alellah'a kadar gelen Abbâsî halifelerinden söz edilmektedir; nşr. Yahyâ Mahmûd b. Cüneyd, Beyrut 1426/2005); *Tuhtetü'l-ahbâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* (nşr. Muhammed Fâtih Kaya, Beyrut 2009); *er-Ravzû'l-celî fi' ensâbi âli Bâ 'Alevi* (nşr. Ârif Abdülganî, Dimaşk 1431/2010); *Mu'cemü'l-'Allâme Şaiyy-*

yiddîn Muhammed el-Buhârî el-Eserî (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfiz, Dimaşk 1420/1999); *el-İntişâr li-vâlideyi'n-nabiyyi'l-muhtâr (Hadikatü's-şafâ' fî vâlideyi'l-Muhtafâ)* (Hz. Peygamber'in anne ve babasının nesepleriyle iman konusundaki durumları hakkındadır, İSAM Ktp., nr. 14064, s. 158-162); *Nefhatü'l-'anber fî nesebi's-şeyh 'Alî İskender* (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 1806, vr. 1-11); *Sefinetü'n-necâti'l-muhteviyye 'alâ biqâ'atin müzcâtin mine'l-fevâ'idî'l-muntekât* (X-XII. yüzyıllara ait ulemâ biyografilerine dair notlardan oluşur; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399); *er-Ravzû'l-mi'ât fî nesebi('s-sâdeti âli)'s-Seyyid Ca'fer et-Ṭayyâr (Fihrisü Mektebeti Dâri'l-kütübî'l-Mısrıyye, V, 205); el-'İkdü'l-munazzam fî zikri ümmehâti'n-nabiyyi'l-mükerrem* (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 4567 [müellif hattı]); *el-Hediyye ve't-tuhtê bi-esmâ'i ehli's-şuffe* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 27/2, 415/8); *Şerhu's-şadr fî (şerhi) esmâ'i ehli Bedr* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 27/1). Kaynaklarda bunların dışında Zebîdî'ye yukarıdaki konularla ilgili birçok eser nisbet edilmektedir (eserlerinin bir listesi ve yazma nüshaları için bk. Ebû Mahfûz el-Kerîm Ma'sûmî, *Buhûs ve tenbihât, s. 276-293; a.mlf., V/1-2 [1400/1980], s. 42-59; Yıldırım, VI [1988], s. 39-50; Âbid Yaşar Koçak, s. 20-43).*

BİBLİYOGRAFYA :

Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Küveyt 1385/1965, neşredenin girişi, I, z-k; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-muhtaş* (nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî – Muhammed Nâsir el-Acemî), Beyrut 1427/2006; a.mlf., *Bülgatü'l-erib fî muhtalahi âşâri'l-habîb* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1408, neşredenin girişi, s. 148-184; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulum*, Bopal 1296, III, 208, 217-222; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *'Acâ'ibü'l-âşâr*, Kahire 1322/1905, II, 196-200, 296-298; IV, 148; VI, 152-154; ayrıca bk. tür.yer.; Ali Paşa Mübârek, *el-Hıtaṭü'l-tevfîkiyye*, Kahire 1970, s. 342-346; Ahlwardt, *Verzeichnıs, I, 95; II, 73, 272; IX, 581-582; Baytâr, Hilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Dimaşk 1383/1963, III, 1492, 1509-1550; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhētü'l-havâṭır, VII, 471-477; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 402-406, 526-543; ayrıca bk. İndeks; Fihrisü'l-Kütübhâneti'l-Hidiviyye, Kahire 1308-1310, I, 225, 240; IV, 179, 214; VII, 209; Serkıs, *Mu'cem, II, 1726-1728; Brockelmann, GAL, II, 371; Suppl., II, 398-399, 620, 696; a.mlf., "Muhammad Murtaḍâ", EI² (İng.), VII, 445; İzâhu'l-meknûn, I, 55, 130, 159, 284, 300, 325, 579; II, 362, 365, 577, 620, 682; Fihrisü Mektebeti Dâri'l-kütübî'l-Mısrıyye, Kahire 1342-61, II, 26; III, 47; V, 43, 150, 205, 343; Fihrisü'l-Hizâneti'l-Teymûriyye, Kahire 1367/1948, II, 24; Fihrisü Mektebeti'l-Ezheriyye, Kahire 1369/1950, I, 298; VI, 340; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Muḥâdarât fi'l-harekâti'l-ıslâhiyye, Kahire 1958, II, 50, 53, 66-67, 75-77; J. A. Haywood, Arabic***

*Lexicography, Leiden 1960, s. 89-90; Abdüsselâm M. Hârûn, Nevâdirü'l-maḥṭûṭât, Kahire 1960, II, 50-106; Hüseyin Nassâr, el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve teṭavvürüh, Kahire 1968, I, 639-679; R. Mach, Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection, Princeton University Library, Princeton-New Jersey 1977, s. 10-11, 61, 70, 164, 184, 251, 386, 394, 407; Âbid Yaşar Koçak, *al-Murtaḍâ al-Zabîdî ve 'İkd al-Cavhar al-Şamî'nî* (doktora tezi, 1986), İÜ Ed. Fak., s. 1-44; a.mlf., "el-Murteḍâ ez-Zebîdî: Tâcü'l-'Arûs Müellifi", *Nüsha, II/6, Ankara 2002, s. 101-114; Abdülvehhâb es-Sâbü-nî, 'Uyûnü'l-mü'elleftât* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1413/1992, I, 219-220; S. Reichmuth, *The World of Murtaḍâ al-Zabîdî (1732-91), Life, Networks and Writings, Exeter 2009; a.mlf., "Murtaḍâ al-Zabîdî and His Role in 18th Century Sufism", *The soufisme à l'époque ottomane XVIe-XVIIIe siècle* (ed. R. Chih – C. Mayeur-Jaouen), Caire 2010, s. 383-406; a.mlf., "Murtaḍâ az-Zabîdî (d. 1791) in Biographical and Autobiographical Accounts. Glimpses of Islamic Scholarship in the 18th Century", *WI, XXXIX/1 (1999), s. 64-102; a.mlf., "Notes on Murtaḍâ al-Zabîdî's Mu'jam as a Source for al-Jabartî's History", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, XXV, Jerusalem 2001, s. 374-383; Ebû Mahfûz el-Kerîm Ma'sûmî, *Buhûs ve tenbihât I, Beyrut 2001, s. 57-64, 65-94, 235-294; a.mlf., "el-'Allâme ez-Zebîdî: Hayâtüh ve âşârüh", Mecelle-tü'l-Mecma'i'l-ilmîyyi'l-Hindî, V/1-2, Aligarh 1400/1980, s. 1-88; Suat Yıldırım, "Muhammed Murtaḍâ ez-Zebîdî", *EAÜİFD, VI (1986), s. 21-52; Şevkî el-Maarrî, "el-Murtaḍâ ez-Zebîdî", et-Türâşü'l-'Arabî, XVI/62, Dimaşk 1416/1996, s. 66-80; Süleyman Akkuş – Recep Önal, "Muhammed Murtaḍâ ez-Zebîdî ve İthâfî's-Sâdeti'l-Müttakin bi Şerhi Esrân İhyâi Ulûmî'd-Dîn Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Tahlili", *Usûl: İslâm Araştırmaları, s. 6, Adapazarı 2006, s. 115-144; Mahmûd Ali Mekki, "ez-Zebîdî", *Mevsû'atü'l-'âlâmi'l-fikri'l-İslâmî, Kahire 1425/2004, s. 401-404.*******

İSMAIL DURMUŞ

ZEBİHA

(bk. KURBAN).

ZEBÛR

(زبور)

Kur'an'da Hz. Dâvûd'a indirilen kutsal kitaba verilen ad.

Müslüman âlimlere göre zebûr kelimesinin kökeni "yazmak" anlamındaki zebr masdardır (*Lisânü'l-'Arab*, "zbr" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "zbr" md.; Taberî, VII, 687; Fahrreddin er-Râzî, XI, 109). Zebr "akıl, düşünce; yazı, taşa naksetme" gibi mânalara gelmekte; zibr (çoğulu zübür) ve zebûr ise (çoğulu zübür) "yazılı metin, kitap" anlamı taşımaktadır (*Lisânü'l-'Arab*, "zbr" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "zbr" md.). Zebûr ismi herhangi bir kitabı, genellikle de hikmetli sözlere

ZEBÛR

hasredilmiş, şer'î hüküm içermeyen kitapları ve bilhassa Dâvûd peygambere indirilen kutsal kitabı ifade etmek için kullanılmıştır (*Tâcü'l-ʿarûs*, "zbr" md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zbr" md.). Bir başka görüşe göre yazısı ağır olan kitaplarla kutsal kitaplar içinde anlaşılması güç olanlar zebûr diye adlandırılmıştır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zbr" md.). Arthur Jeffrey, zebûr kelimesinin Arapça zebr ile bağlantılı olmakla birlikte, Mezmûrlar (Psalter) için kullanılan yahudi veya hıristiyan kaynaklı bir kelimenin bozulmuş hali olması gerektiğini ileri sürmüştür (*The Foreign Vocabulary of the Qurʾān*, s. 148-149). Jeffrey ayrıca bazı şarkiyatçılar tarafından öne sürülen, kelimenin İbrânîce **zimra** (melodi, şarkı, övgü), Süryânî ve Etiyopya dillerinde **mazmo(u)r** (şarkı, ilâhi; İbrânîce / Ârâmîce mizmor) veya fazla kabul görmese de İbrânîce **sefer** (kitap) kelimelerinin bozulmuş şekli olduğu tezlerine karşı, gerek "zebere" fiilinin gerekse zebûr kelimesinin İslâm öncesi dönemde eski Arap şiirinde "yazı" mânasında yaygın kullanıma sahip olmasının, bu kelimenin mazmor (mizmor) -ve dolayısıyla zimra- kelimesine dayandığı görüşünü zayıf bir ihtimal haline getirdiğini belirtmiştir (a.g.e., a.y.). Arapça'da zebûrdan başka **mizmâr / mezmûr** (çoğulu mezâmîr) kelimesi bulunmakta, bu da "üfleli çalgı, kaval" mânasına gelmektedir. Bir hadisinde Resûl-i Ekrem'in Hz. Dâvûd'un Zebûr'u güzel sesiyle ve nağmeyle okuyuşunu kaval sesine benzeterek, güzel sesli olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye, "Sana Dâvûd'un kavallardan biri verilmiş" dediği nakledilmiştir (*Lisânü'l-ʿArab*, "zmr" md.; *Tâcü'l-ʿarûs*, "zmr" md.; Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kurʾân", 31; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 235, 236).

Zebûr kelimesi Kur'an'da bilhassa Dâvûd'a nisbetle üç âyette (en-Nisâ 4/163; el-İsrâ 17/55; el-Enbiyâ 21/105), çoğul şekli olan zübür ise altı âyette (Âl-i İmrân 3/184; en-Nahl 16/44; eş-Şuarâ 26/196; el-Fâtır 35/25; el-Kamer 54/43, 52) geçer. Nisâ ve İsrâ sûrelerinde yer alan "Dâvûd'a da Zebûr'u verdik" ifadesiyle ilgili olarak Taberî, kıraat âlimlerinin çoğunluğunun kelimeyi "Zebûr isimli kitap" mânasında özel isim olarak zebûr şeklinde okuduğunu, kırâat-i seb'a imamlarından Hamza b. Habîb'in okuyuşuna tâbi olan bir kısım Kûfeli kurrânin ise aynı kelimenin "kitaplar ve yazılı sayfalar" anlamında -cins isim olarak zebûr şeklinde okunuşunu tercih ettiğini belirtmiştir (*Câmîʿu'l-beyân*, VII, 687-688; ayrıca bk. *Tâcü'l-ʿarûs*, "zbr" md.). Taberî'ye göre Mûsâ'ya verilen kita-

ba Tevrat, İsâ'ya verilene İncil, Muhammed'e verilene Furkân dediği gibi Dâvûd'a verilen kitaba da Zebûr ismi verilmiş, bu sebeple Araplar arasında "Dâvûd'un Zebûr'u" tabiri kullanılmıştır (*Câmîʿu'l-beyân*, VII, 688; ayrıca bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 370). Taberî Zebûr'un Dâvûd'a öğretilmiş dua, hamd ve övgü sözlerinden oluştuğunu, helâl ve haramla farz ve ceza bahislerini içermediğini söylemektedir (*Câmîʿu'l-beyân*, XIV, 626). Aynı şekilde Kurtubî, Dâvûd'a nisbet edilen Zebûr'un ahkâm ve helâl-haram konularını içermeyen bir hikmet ve öğüt kitabı olduğunu ve 150 süreden meydana geldiğini bildirmiştir (*el-Câmîʿ*, VII, 223). Yine Kurtubî'nin belirttiğine göre kelimenin aslı "sağlamlaştırma" (tevsîk) mânasındadır; bağlantısının kuvvetli oluşu dolayısıyla Dâvûd'un kitabına Zebûr ismi verilmiştir. Dâvûd, Zebûr'u okuduğunda güzel sesini duyan herkes, insanlar, cinler, kurt, kuş bütün hayvanlar etrafında toplanırdı (a.g.e., a.y.). Dâvûd'un Zebûr'u yetmiş ayrı makama okuduğu, bu esnada İsrâiloğulları'nın âlimlerinin, halkın, cinlerin ve şeytanların gelip sıralar halinde arkasında durduğu, yabani ve yırtıcı hayvanların onun yakınına kadar geldiği, kuşların ona gölge yaptığı, o sırada suların akmayı ve rüzgârın esmeyi kestiği rivayet edilmiştir (Sa'lebî, s. 210; İbn Kesîr, *Kaşaşü'l-enbiyâ*, II, 251-252; ayrıca bk. Sâd 38/18-19).

Enbiyâ sûresinde geçen, "Zikrden sonra Zebûr'da yazdık ki yeryüzüne sâlih kullarım mirasçı olacaktır" meâlindeki âyette (21/105) Zebûr ve zikir kelimeleriyle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Zebûr, Allah tarafından peygamberlere indirilen bütün kutsal kitaplar, Tevrat, İncil ve Kur'an; sadece Kur'an; Mûsâ'dan sonraki peygamberlere indirilen kitaplar veya Dâvûd'un Zebûr'u şeklinde; zikir ise içinde her şeyin yazılı olduğu, semada Allah katında bulunan kitapların aslı yani ilk kitap, levh-i mahfûz, ilim veya Tevrat, Mûsâ'nın Tevrat'ı olarak açıklanmıştır (Taberî, XVI, 431-434; Zemahşerî, II, 895; Fahreddin er-Râzî, XII, 229-230; Kurtubî, XIV, 300-301; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IX, 457). Âyetlerde geçen zübür da genellikle peygamberlere indirilen kutsal kitaplar diye anlaşılmıştır. Zebûr'da yazıldığı belirtilen, "Yeryüzüne sâlih kullarım mirasçı olacaktır" ifadesinin bir benzeri, yahudi geleneğinde büyük kısmı Dâvûd'a nisbet edilen Mezmûrlar kitabında yer almaktadır: "Sâlihler yeryüzünü miras alacak ve orada sonsuza kadar yaşayacak" (37/29). Enbiyâ sûresindeki âyete, "iman ve itaat üzere olanların cennet yur-

duna hak kazanması" anlamını verenlerin yanı sıra genellikle son ümmet olan Hz. Muhammed ümmetini müjdeleyen bir ifade şeklinde, ayrıca İsrâiloğulları'nın kutsal topraklara yerleşmesi şeklinde yorumlayanlar da olmuştur (her iki görüş için bk. Taberî, XVI, 435, 437; Zemahşerî, II, 895; Kurtubî, XIV, 301; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IX, 457). Öte yandan İslâm kaynaklarında hadis olduğu rivayet edilen, "Hikmetin başı Allah korkusudur" sözünün (Aclûnî, I, 507) aynı da Mezmûrlar'da geçmektedir (111/10; ayrıca bk. Eyub, 28/28). Yaradılışa, kâinatın düzenine ve Allah'ın kudretine işaret eden 104. mezmûr ile farklı Kur'an âyetleri arasında da benzerlik görülmektedir (*EP* [İng.], XI, 372).

Yahudi kutsal kitabının (Tanah / Ahd-i Atîk) "Kutsal Yazılar" (Ketuvim) bölümü içinde yer alan, dua-hikmet kitabı özelliğine sahip Mezmûrlar kitabı, İbrânîce ismiyle "sefer tehillim" (kısaca tillîm / tille), şiir biçiminde yazılmış 150 mezmûrdan ya da ilâhiden oluşur (farklı mezmûr sayıları -meselâ 147- için bk. Kudûs Talmudu, Sabbath 16,1, 15c.; Ahd-i Atîk'in Grekçe tercümesinde ise mezmûrlar kısmı 151 bölümden oluşmaktadır). Bu mezmûrlardan üçte ikisinin başlangıç cümlesinde kime ait oldukları belirtilmiştir. Bunların yetmiş üçü Dâvûd'a, ikisi Süleyman'a, biri Mûsâ'ya, yirmi dördü ibadet sırasında çalgı çalmakla görevli olan Levililer'e atfedilmiştir. Söz konusu başlangıç cümlelerinde çoğunlukla mezmûr, meselâ "Dâvûd'un mezmûru" (mizmor le David), "şarkı" (şir) ve Rabb'i övün mânasında "halleluyah" gibi ifadeler kullanılmakta, daha seyrek olarak dua (tefîla) vb. İbrânîce kelimeler bulunmaktadır. Yahudi geleneğinde Mezmûrlar kitabına adını veren "tehilla" (övgü) kelimesi sadece 145. mezmûrun başında geçmektedir. Bâbil Talmudu'nda yer alan bir açıklamaya göre Mezmûrlar kitabı zafer, melodi, öğretici, ilâhi, şarkı, mutluluk, övgü, dua, şükür ve "halleluyah"tan oluşan on kelime üzerine kurulmuş olup bunların en büyüğü "halleluyah"tır; zira bu kelime ilâhî ismi (yah) ve övgüyü (hallel) aynı anda içermektedir (Pesahim, 117^a). Genellikle müzik eşliğinde söylenen Tanrı'ya hamd, ağıt ve yakarış, iman ikrarı, dua ve öğüt cümlelerinin yer aldığı Mezmûrlar kitabı yahudi ve hıristiyan dua geleneğinin başkisiği olma özelliğine sahiptir. Akademik çevrelerde ise mevcut haliye mezmûrları, atfedildikleri şahıslara aidiyeti şüpheli olan, Kral Dâvûd dönemiyle sürgün sonrası dönem arasında (m.ö. X-V. yüzyıllar) oluşturulmuş kompozit bir metin olduğu,

kutsal kitap kanonuna dahil edilmesinin daha geç bir dönemde gerçekleştiği görüşü hâkimdir. Buna karşılık mezmûrların daha eski kökenli olup bunlara ikinci mâbed döneminde ilâveler yapıldığı görüşünü savunanlar da vardır (Dâvûd'a atfedilen yazılara / ilâhilere yönelik erken atıflar için bk. II. Makkabilere, 2/13; Philo, "De Vita Contemplative", 25; Luka, 24/44). Kitâb-ı Mukaddes mütercimi Ali Ufkî Bey'in ilk on dört mezmûru hece vezniyle Türkçe'ye çevirisi Paris'te Bibliothèque Nationale'de (Şark Yazmaları, Suppl. Turc, nr. 472) bulunmaktadır. Vehb b. Münebbih'e ait bir tercümeden de bahsedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Riyad 1424/2003, VII, 687-688; XIV, 626; XVI, 431-435, 437; Sa'lebî, *'Arâ'sü'l-mecâlis*, s. 210; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Kalküta 1276, II, 895; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gâyb*, XI, 109; XII, 229-230; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1427/2006, VII, 223; XIV, 300-301; İbn Kesîr, *Kaşaşü'l-enbiyâ'*, II, 251-253; a.mlf., *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-âzim* (nşr. Mustafa Seyyid Muhammed v.dğr.), Cize 1421/2000, IV, 370; IX, 457; A. Jeffrey, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Baroda 1938, s. 148-149; Acilûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 507; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903, II, 755; L. Koehler – W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trc. M. E. J. Richardson), Leiden 1996, I, 273-274; II, 566; M. H. Manser, *Critical Companion to the Bible: A Literary Reference*, New York 2009, s. 311-323; J. Horowitz – [R. Firestone], "Zabûr", *EL²* (İng.), XI, 372-373; N. M. Sarna, "Psalms, Book of", *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, XVI, 663-675; "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XLII, 609; "Ali Ufkî Bey", *DİA*, II, 457.

SALİME LEYLA GÜRKAN

ZECCÂC

(الزجاج)

Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî
(ö. 311/923)

Arap dili ve edebiyatı âlimi,
müfessir.

241 (855) veya 230 (844) yılında Bağdat'ta doğdu ve burada yaşadı. Küçüklüğünden beri cam işleriyle uğraştığı için "Zeccâc" lakabıyla tanındı. İlime olan hevesi dolayısıyla Bağdat'taki ilim meclislerine gidip gelmeye başladı. Başlangıçta Kûfe mektebinin önde gelen ismi Sa'leb'in derslerine devam ederek onun gözde öğrencileri arasında yer aldı. Bir süre sonra Basra mektebi lideri Müberred Bağdat'a gelince hocası Sa'leb, soracağı

sorularla onun ders halkasını karıştırmaması için zeki öğrencisi Zeccâc'ı görevlendirdi. Sorduğu sorulara verdiği cevaplarla kendisini susturan Müberred'in zekâsına ve tartışma üslûbuna hayran olan Zeccâc ölümüne kadar onun yanından ayrılmadı. Ancak Müberred parasız okutmuyor, aldığı ücretin karşılığı kadar ders anlatıyordu. Günlük 1,5 dirhem geliri bulunan Zeccâc, Müberred'e kendisini yetiştirmek şartıyla her gün 1 dirhem vermeyi vaad etti ve bu vaadini yerine getirdi. Müberred'den *Kitâbü Sibeveyhi*'yi öğrendi ve hocası ile arasında güçlü bir bağ meydana geldi. Müberred de Zeccâc'ı diğer öğrencilerinden üstün tutuyor, onun hazır bulunmadığı meclislerde ders yapmıyordu (İbn Hallikân, I, 49-50). Zeccâc'ın hocası ile olan bu ilişkisi ona büyük faydalar sağladı, hocasının aracılığıyla ders okuttuğu öğrencilerden bol miktarda gelir elde etti. Yine hocası vasiyetiyle Vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın oğlu Kâsım'a ders verdi; ileriki yıllarda vezirlik makamına yükselen bu öğrencisinden 20.000 dinarlık büyük bir servet edindi (Hatîb, VI, 615-616). Dokuz Abbâsî halifesi döneminde yaşayan Zeccâc'ın kaynaklarda sadece Halife Mu'tazid-Billâh ile münasebetinden söz edilir. Halife Mu'tazid veziri Kâsım'dan, kâtiplerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Abbâd'ın kendisi için yazdığı, içinde çeşitli çizelgelerin yer aldığı *Câmi'u'l-manîk* adlı lugatın anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemiş, o da bu işi Zeccâc'a havale etmiştir. Zeccâc, *Mâ Sümmiye (Füssire) min Câmi'i'l-manîk* adıyla yazdığı şerhi öğrencisi vasıtasıyla Halife Mu'tazid'a göndermiş, bu çalışmanın karşılığında kendisine 300 dinar verilmiştir. Sağlam bir inanca sahip olan ve Hanbelî mezhebini benimseyen Zeccâc Bağdat'ta vefat etti (Yâkût, I, 130).

Zeccâc, Arap grameri ve lugatıyla Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat Sa'leb ile Müberred'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur. Müberred'e olan bağlılığından dolayı Sa'leb'in *el-Faşiḥ* adlı kitabına on yerde itirazda bulunmuştur (Yâkût, I, 139). Kendisi de Bağdat'ta büyük şöhrete ulaşmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. İbnü's-Serrâc, Nehhâs, Ebû Ali el-Kâfî, Mes'ûdî, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, Hasan b. Bişr el-Âmidî, Ebû Ali el-Fârisî, Rummânî onun önde gelen öğrencilerindedir. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî kitaplarında çok bağlı olduğu hocasının gö-

rüşlerini nakletmiş, bu bağlılığı sebebiyle de ona nisbet edilmiştir. İyi bir dil âlimi olan Zeccâc zamanla Basra gramer ekolünün Bağdat'ta yükselmesini sağlamış, gramer ve dil alanında çalışma yapanlar onun görüşlerine sık sık başvurmuştur. Zeccâc, harflerinin çoğu benzer olan kelimeler arasında etimolojik ilişkinin varlığından söz etmiş, bu konuda öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî ile onun öğrencisi İbn Cinnî'yi etkilemiştir.

Eserleri. 1. Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, I-V, Kahire 1973, 1974, 1994; Beyrut 1978, 1988). Zeccâc'ı meşhur eden en büyük eseri olup on altı yılda tamamlanmıştır (285-301/898-914). Eserin mukaddimesinde müellif mâna-i'râb ilişkisinin zarureti, i'râbın esas olduğunu, anlam ve yorumun bu esasa dayanması gerektiğini vurgulamıştır. Çoğunlukla aynı harflerden meydana gelen kelimeler arasında etimolojik ilgi bulunduğuna dair özgün görüşünü bu eserde uygulamış, Kur'an'da geçen kelimeleri lugat ve i'râb yönünden tahlil ederken etimoloji bakımından ilgili gördüğü diğer kelimeleri de zikretmiştir. Ayrıca zengin örnekler vermiş, lehçe ve kıraat farklılıklarına temas etmiş, nahivde Bağdat ekolüne mensup olmakla birlikte genellikle Basra mektebinin, özellikle Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb ve Sibeveyhi'nin görüşlerine bağlı kalmıştır. Zeccâc'ın öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî kitabın eleştirisi, hatalarının tashihi, eksiklerinin tamamlanması için hacimli bir eser yazmıştır. *el-İğfâl (ve hüve'l-mesâ'ilü'l-muşlaḥa min Kitâbi Me'âni'l-Kur'ân li-Ebi İshâk ez-Zeccâc) / el-Eğfâl fîmâ aḡfeleḥü'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî* adını taşıyan eserde toplam 100 mesele ele alınmış, eserin yirmi dokuz meseleyi kapsayan ilk cildi Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrâhîm tarafından yayımlanmıştır (Ebûzabî 1424/2003). İbn Hâleveyh, Fârisî'nin eserine *Kitâbü'l-Hâzûr* adıyla bir reddiye, Rummânî bir şerh yazmış, Yûsuf b. Hasan es-Sirâfî ile İbn Hişâm el-Lahmî de kitapta yer alan örnek beyitleri (şevâhid) şerheden eserler kaleme almıştır. Muharrem Çelebi eser üzerine doktora tezi hazırlamış (bk. bibl.), Ali Abdülhamîd Ahmed İsâ, *Büzürü'l-mebâhişi'l-belâğiyeye fi Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbihî li'z-Zeccâc* başlıklı yüksek lisans çalışması yapmış (Ezher Üniversitesi Arap Dili [Asyût]), daha sonra bu tez basılmıştır (Kahire 1422/2001). **2. Tefsîru esmâ'llâhi'l-hüsnâ** (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dimaşk 1395/1975; Beyrut 1399/1979, 1403/1983). **3. el-**